

Θανάσης Καλαφάτης

ΟΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΠΑΡΧΕΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ ΤΟΥ Α. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΥΣ

Στην πολιτική φιλολογία το όνομα του Αλέξανδρου Παπαναστασίου συνδέεται άρρηκτα, εκτός των άλλων, με τη δημιουργία και την ανάπτυξη των γεωργικών συνεταιρισμών. Οι μελετητές και σχολιαστές του επιστημονικού του έργου ή της πολιτικοκοινωνικής του δράσης δεν παραλείπουν να σημειώνουν με έμφαση τη συμβολή του Α. Παπαναστασίου τόσο στην ίδρυση όσο και στην επέκταση των γεωργικών συνεταιρισμών¹. Από την αρχική αυτή παραδοχή απορρέουν τα ακόλουθα ερωτήματα: Ποιες είναι οι απαρχές των συνεταιριστικών αντιλήψεων του Α. Παπαναστασίου, και με ποιο τρόπο διατυπώνονται στα κείμενά του σε αναφορά με την πολιτική του πράξη;

Προφανώς οι συνεταιριστικές αντιλήψεις του Α. Παπαναστασίου διαμορφώνονται με πλαίσιο τη Γερμανία και φέρουν σαφή τα ίχνη των γερμανικών επιρροών. Η συστηματική μελέτη των πηγών θα μπορούσε να διαγράψει με σαφήνεια τη σχέση του Α. Παπαναστασίου τόσο με τα θεωρητικά ρεύματα όσο και με τη συνεταιριστική πρακτική που κυριαρχούσαν στη Γερμανία στις αρχές του αιώνα μας. Η εισήγησή μας δεν επιχειρεί αυτή τη διασύνδεση. Έχοντας όμως ως βάση τις πληροφορίες άλλων ερευνών και τα πορίσματα μιας προσωπικής επιτόπιας έρευνας στο Αρχείο Α. Παπαναστασίου θα θέλαμε να διατυπώσουμε ορισμένες υποθέσεις².

---

1. Βλ. τις βιβλιογραφικές αναφορές στα έργα των Δ. Καλιτσουνάκη (5) και Α. Κλήμη (6) και στα άρθρα των Θ. Τζωρτζάκη (19), Δ. Καλιτσουνάκη (4) και Α. Μυλωνά (8). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε σχέση με τις προσπάθειες του Α. Παπαναστασίου σε πολιτικό επίπεδο, η θεωρητική του συμβολή είναι μικρότερη. Δεν θα πρέπει όμως να αγνοήσουμε τις σχετικές θεωρητικές επεξεργασίες του, που δεν έχουν προβληθεί ιδιαίτερα είτε γιατί έχουν συμπεριληφθεί σε διάφορα κυβερνητικά και νομοθετικά κείμενα είτε γιατί είναι καταχωρημένες στο προσωπικό του αρχείο και δεν έχουν αξιοποιηθεί συστηματικά. Μένει πάντοτε ανοικτό το πρόβλημα μιας σοβαρής έρευνας, που θα βοηθούσε να εντοπισθούν οι ιδέες και η συμβολή του Α. Παπαναστασίου στα κείμενα που αναφέραμε. Η εισήγησή μας ας θεωρηθεί ως ένα μικρό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση.

2. Η επιτόπια έρευνα στο προσωπικό αρχείο του Α. Παπαναστασίου επικεντρώθηκε καταρχάς στην εξέταση και μελέτη της σειράς «Σπουδαί εις το Εξωτερικόν» και συμπληρώθηκε με τη μελέτη των σειρών «Αλληλογραφία», «Χειρόγραφα», «Πολύφυλλα», «Αυτοτελείς υποθέσεις», «Ποικίλα» και «Έντυπα». Οι σημειώσεις ιδιαίτερα της σειράς «Σπουδαί εις το Εξωτερικόν» καλύπτουν α) πανεπιστημιακές παραδόσεις, β) προσωπικές του

Το σύστημα της αγροτικής συνεταιριστικής διάρθρωσης στη Γερμανία, στις αρχές του 20ού αιώνα, αποτελούσε μείγμα των θέσεων του Raiffesen και του Schulze - Delitzsch³, όπως διαμορφώθηκε από τον Haas⁴. Βασιζόταν στους πιστωτικούς και καταναλωτικούς συνεταιρισμούς και διακρινόταν από την προσήλωσή του στους οικονομικούς σκοπούς, την αρχή της ουδετερότητας και την πολιτική των «ανοικτών θυρών».

Την περίοδο που ο Α. Παπαναστασίου σπουδάζει στη Γερμανία έρχεται σε επαφή με τα θεωρητικά προβλήματα του συνεργατισμού, συχνάζει στο περιβάλλον του Otto Gierge⁵, και συγκεντρώνει υλικό σχετικό με τη γέννηση των συνεταιρισμών στις σπουδαιότερες χώρες⁶. Την ίδια εποχή διαδίδονται και αναπτύσσονται οι ιδέες του καταναλωτικού συνεταιριστικού σοσιαλισμού που έχουν ξεκινήσει από τη Γαλλία, ενώ ταυτόχρονα εμφανίζεται μια πλειάδα συνεταιριστών σοσιαλιστών, όπως οι Kaufman, Helm κ.ά., που προβάλλουν υλιστική εξελικτική συνεταιριστική ιδέα, θέση σαφώς διαφοροποιημένη από τις θέσεις τόσο των ορθόδοξων μαρξιστών όσο και των αναθεωρητών⁷.

Σ' αυτό το κλίμα διαμορφώνονται οι πρώτες απόψεις του Α. Παπαναστασίου σχετικά με τη μορφή και το είδος των συνεταιρισμών, τη σχέση τους

παρατηρήσεις στις παραδόσεις και τα σεμινάρια, γ) βιβλιογραφικό υλικό και αναφορές, δ) σχέδια και σκέψεις ενδιαφερόντων θεμάτων. Το σημαντικότερο μέρος του υλικού αναφέρεται στην αγροτική οικονομία, στην κοινωνιολογία, τη φιλοσοφία, την ανθρωπολογία, την ψυχολογία και τα παιδαγωγικά.

3. Η απήχηση του συστήματος αυτού είναι εμφανής ιδιαίτερα στις απόψεις που διατυπώνει ο Α. Παπαναστασίου πριν ακόμη δημιουργηθούν συνεταιρισμοί στην Ελλάδα, στη μελέτη του «Αγροτικοί πιστωτικοί συνεταιρισμοί» (13). Στη χειρόγραφη αυτή μελέτη του ο Α. Παπαναστασίου περιγράφει με ενάργεια το πρόσφορο για τα ελληνικά δεδομένα συνεταιριστικό υποδειγμα.

4. Βλ. και Γ. Γραμματόπουλος, *Ο σύγχρονος συνεργατισμός...* (2), και Πωλ Λαμπέρ, *Η διδασκαλία του συνεργατισμού* (7).

5. Κατά πόσον υπήρξε άμεσα μαθητής του Ο. Gierge ο Α. Παπαναστασίου θα πρέπει να διερευνηθεί πιο λεπτομερειακά, έστω και αν ρητά το αναφέρει ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος στην εισήγηση του δέιτουο έργου του *Πολιτικά Κείμενα*, και ανάλογη πληροφορία υπάρχει και σε βιογραφικό έντυπο στο προσωπικό του αρχείο (σειρά «Ποικίλα», φάκ. 29, Βιογραφικά). Αναμφισβήτητο ο Α. Παπαναστασίου έχει ουσιαστικά επηρεασθεί από τον Ο. Gierge και τις θεωρίες του.

6. Για το υλικό που συγκεντρώσε ο Α. Παπαναστασίου κατά τη διάρκεια των σπουδών του στη Γερμανία κάνει για πρώτη φορά μνεία ο Δ. Καλιτσούνακης στον *Συνεταιριστή* του 1949, με το άρθρο του «Αλέξανδρος Παπαναστασίου» (4). Η επιτόπια έρευνα στο προσωπικό αρχείο του Α. Παπαναστασίου επιβεβαίωσε την ύπαρξη υλικού σχετικού με την ανάπτυξη των συνεταιρισμών στις διάφορες χώρες, καθώς και συμπληρωματικού υλικού για τη λειτουργία και δράση πιστωτικών ιδρυμάτων (αγροτικών), ιδιαίτερα στις ευρωπαϊκές χώρες.

7. Βλ. Δ. Καλιτσούνακης, *Περί συνεταιρισμών και ιδίως εν Ελλάδι* (5).

με το κράτος και τον ευρύτερο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό τους ρόλο. Από τη σειρά «Σημειώσεις σπουδών εις το Εξωτερικόν» του προσωπικού του αρχείου, που μελετήσαμε, διαπιστώνεται ότι ο Α. Παπαναστασίου δεν περιορίστηκε στο να συγκεντρώνει υλικό για τα συνεταιριστικά συστήματα, αλλά ταυτόχρονα διερευνούσε τα συστήματα των έγγειων σχέσεων, τις μορφές καλλιέργειας της γης και τη λειτουργία του τραπεζικού συστήματος· ακόμη μελετούσε σε βάθος τα νομικά προβλήματα που σχετίζονται με το σχήμα Raiffesen. Από αυτή την πρώιμη περίοδο διακρίνονται τα ψήγματα μιας αναζήτησης και μιας προσπάθειας να προσεγγίσει ένα σφαιρικότερο σχήμα εκσυγχρονιστικής ανάπτυξης του αγροτικού χώρου.

Σχετικά με τον ευρύτερο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό ρόλο των συνεταιρισμών, στο όλο έργο του Α. Παπαναστασίου διακρίνουμε τρεις βασικές θέσεις - προτάσεις:

Η πρώτη θέση, που βρίσκεται διάσπαρτη σε διάφορα πολιτικά του κείμενα, αναφέρεται στη δυνατότητα τροποποίησης του κοινωνικού καθεστώτος μέσω των συνεταιρισμών, και γενικότερα στον αναπλαστικό και διαπαιδαγωγικό τους ρόλο. Η άποψη αυτή που, εκτός των άλλων, συνδέεται με τις πολιτικο-συνεταιριστικές ιδέες των Sombart και Gide, των οποίων οι επιδράσεις είναι εμφανείς στο έργο του Α. Παπαναστασίου, αποδυναμώνεται και ελαχιστοποιείται στο βαθμό που στην πολιτική του πρακτική συσχετίζεται με τον περιορισμένης εμβέλειας τύπο σύμπραξης του πιστωτικού συνεταιρισμού.

Η δεύτερη πρόταση, που περιλαμβάνεται στο κείμενο «Τι πρέπει να γίνη»⁸ θεωρεί τη συνεταιριστική οργάνωση του λαού ως κύρια προϋπόθεση του αστικού του εκσυγχρονισμού. Είναι προφανές ότι στην προκειμένη περίπτωση η υπαινισσόμενη συνεταιριστική μορφή είναι ευρύτερη από τον γεωργικό συνεταιρισμό, αν και δεν έχει υπογραμμισθεί ή εξειδικευθεί από τον Α. Παπαναστασίου περισσότερο. Μόνον αργότερα, το 1924, στο άρθρο «Η διαχείρισις του εργατικού αγώνος», κάνοντας κριτική στην τακτική του ΚΚΕ αναφέρεται και στη συνεταιριστική οργάνωση των εργατών⁹.

Η τρίτη θέση αφορά τη σύνδεση του συστήματος της μικρής ιδιοκτησίας με τη συνεταιριστική οργάνωση. Η πρόταση αυτή, στρατηγικού χαρακτήρα, υπακούει σ' ένα ευρύτερο σχήμα προτεραιοτήτων, που ο Α. Παπαναστασίου πρόβρινε όταν ήρθε στην Ελλάδα: αγροτική μεταρρύθμιση - μικρή ιδιοκτησία - συνεταιρισμός - ιδρύματα αγροτικής πίστης¹⁰. Το υπόδειγμα που συ-

8. Το κείμενο επιδόθηκε από το τότε Διοικητικό Συμβούλιο της Κοινωνιολογικής Εταιρείας στον συνταγματάρχη Ν. Ζορμπά, αρχηγό του Στρατιωτικού Συνδέσμου του 1909: Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα* (10), τ. Α', σ. 45 - 52.

9. Βλ. Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά Κείμενα* (10), τ. Α', σ. 431 - 434.

10. Θα πρέπει να σημειωθεί το ανάστροφο σχήμα που διαβλέπει την ίδια περίοδο ο Σ. Χασιώτης, δίνοντας προτεραιότητα στα πιστωτικά ιδρύματα σε σχέση με τους συνεταιρι-

νέδευε τη μικρή ιδιοκτησία με τη συνεταιριστική οργάνωση έκλεινε το δρόμο για τη μεγάλη καπιταλιστική εκμετάλλευση στον αγροτικό χώρο.

Οπωσδήποτε δεν πρέπει να παραβλέψουμε την έντονη αντίθεση του Α. Παπαναστασίου απέναντι σε οποιοδήποτε είδος κεφαλαιοκρατικής συγκέντρωσης. Στα πρώτα γραπτά του η σχετική επιχειρηματολογία στηρίζεται σε κριτήρια οικονομικής αποδοτικότητας και δεν γίνεται μνεία σε λόγους κοινωνικής και πολιτικής σκοπιμότητας, οι οποίοι προφανώς υπέρβουν. Σε σημειώσεις μάλιστα του προσωπικού του αρχείου, γραμμένες λίγο πριν από την επίσημη ίδρυση των συνεταιρισμών στην Ελλάδα, δικαιώνει τη σύνδεση της μικρής ιδιοκτησίας - συνεταιριστικής οργάνωσης επικαλούμενος πολιτικούς και εθνικούς σκοπούς¹¹.

Πρόκειται για μια πρόταση που επίμονα προβάλλει σε όλα τα αγροτικά κείμενα του Α. Παπαναστασίου από το 1912, εφόσον τη συνδέει με την απραγματοποίητη μέχρι το 1922 αγροτική μεταρρύθμιση, και έχει ιδιαίτερα περριοπτη θέση στις προγραμματικές αρχές των Δημοκρατικών Συλλόγων.

Η έμφαση του Α. Παπαναστασίου στο σύστημα του πιστωτικού συνεταιρισμού κατά κύριο λόγο, και δευτερευόντως μόνο σε αυτό του καταναλωτικού, δεν απορρέει μόνο από την παντελή απουσία του είδους του παραγωγικού συνεταιρισμού στη Γερμανία. Συνδέεται προφανώς με τα γενικότερα όρια στο ρόλο των συνεταιρισμών που ο ίδιος έχει θέσει και, ακόμη, στις ιστορικές συνθήκες της εποχής, οι οποίες καλούσαν τους πιστωτικούς συνεταιρισμούς να λύσουν άμεσα και πισστικά προβλήματα στη συγκεκριμένη φάση της αγροτικής μεταρρύθμισης

Η σχέση των συνεταιρισμών με το κράτος έχει από νωρίς προβληματίσει τον Α. Παπαναστασίου. Οι απόψεις που με σαφήνεια εκτίθενται στις χειρόγραφες σημειώσεις του είναι μακριά—τουλάχιστον για τον ελληνικό χώρο—από τις αρχές του Schulze - Delitzsch για τη μη κρατική ανάμειξη. Γράφει σχετικά στο έργο του «Πολιτεία και αγροτικοί συνεταιρισμοί»: «[...] 'Η ίδρυσις και ανάπτυξις τῶν ἀγροτικῶν συνεταιρισμῶν παρ' ἡμῶν, ὅπως κάθε κατὰ μίμησιν εἰσαγωγή ξένων θεσμῶν, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ αὐτοφυῶς οὕτως εἶπεῖν ἐκ τῶν κάτω καὶ νὰ ἀκολουθήσῃ τὰ αὐτὰ στάδια, ἀλλὰ δύναται καὶ πρέπει νὰ γίνῃ ἐσκεμμένως καὶ ταχύτερον ἐκ τῶν ἄνω. Ἡ πολιτεία δὲν εἶναι ὁ μεγαλύ-

---

σμούς: Σ. Χασιώτης, «Εἶναι δυνατὴ ἡ Γεωργικὴ Τράπεζα ἐν Ἑλλάδι;» (21) καὶ «Σχέδιον Ὄργανισμοῦ Γεωργικῆς Τραπεζῆς ἐν Ἑλλάδι» (20).

11. Βλ. Α. Παπαναστασίου, «Πολιτεία καὶ αγροτικοὶ συνεταιρισμοί», παραλλαγή 3η, σειρά ΣΤ', «Σημειώσεις Σπουδῶν εἰς τὸ Ἐξωτερικόν», φάκ. 129, δέσμη 275, Προσωπικὸ Ἀρχεῖο Α. Παπαναστασίου, Λεβίδι Ἀρκαδίας.

τερως συντελεστής τιαύτης εισαγωγής. [...]»¹². Η εκ των άνω πρακτική είναι επιλογή που ακολούθησαν χώρες καθυστερημένες στο επίπεδο της συνεταιριστικής συνείδησης για να κερδίσουν τον χαμένο χρόνο και να επιταχύνουν τη συνεταιριστική τους οργάνωση, σημειώνει ο ίδιος ο Α. Παπαναστασίου αργότερα¹³. Μέσα στο ίδιο λογικό σχήμα ο Α. Παπαναστασίου θα υποστηρίξει στη συνέχεια τη μορφή του αναγκαστικού συνεταιρικού συνασπισμού, για να επιταχυνθεί η προώθηση της αποκατάστασης των ακτημόνων και των κολλίγων¹⁴. Σχετικά με τον τρόπο απόκτησης της νομικής προσωπικότητας από τη συνεταιριστική οργάνωση, σε μια ενωρίτερη περίοδο, ο Α. Παπαναστασίου υιοθετεί το κανονιστικό σύστημα της λειτουργίας των συνεταιρισμών, αντί του παραχωρητικού, αφού το πρώτο, καθώς ο ίδιος αναφέρει «[...] άνθει σέ συνθήκες πολιτικής έλευθερίας και οικονομικής έπικοινωνίας», ενώ το δεύτερο συνδέεται με περιόδους περιορισμένων πολιτικών δικαιωμάτων, κηδεμονίας των ιδιωτών από το κράτος και δυσπιστίας του κράτους απέναντι σε κάθε μορφή ένωσης¹⁵.

Ο Α. Παπαναστασίου, σε μια πρώιμη εποχή, όπως προκύπτει από τις χειρόγραφες σημειώσεις «Πολιτεία και αγροτικοί συνεταιρισμοί», θα υπογραμμίσει ότι ο συνεταιρισμός είναι ένωση προσώπων και όχι κεφαλαίων¹⁶, με επιχειρήματα που βρίσκονται στα έργα του Otto Gierge¹⁷. Η υπογράμμιση δεν είναι δίχως σημασία, μια και την ίδια περίοδο αναπτύσσεται μια επικίνδυνη επιχειρηματολογία για την υπαγωγή του συνεταιρισμού στη νομοθεσία των εμπορικών εταιρειών ή την αλλοίωση της συνεταιριστικής οργάνωσης με τη συμμετοχή επιχειρηματιών, που ασκούσαν κερδοσκοπικές δραστηριότητες παράλληλες και αντίθετες με τις κοινωφελείς εργασίες των συνεταιρισμών.

Δεν θα πρέπει τέλος να παραβλεφθεί ότι ο Α. Παπαναστασίου είναι θιασώτης της αρχής της δημοκρατικής λειτουργίας του συνεταιρισμού, ένα μέλος.

12. Βλ. Α. Παπαναστασίου, «Πολιτεία και αγροτικοί συνεταιρισμοί», παραλλαγή 3η, σειρά ΣΤ', «Σημειώσεις Σπουδών εις το Εξωτερικόν», φάκ. 129, δέσμη 275, Προσωπικό Αρχείο Α. Παπαναστασίου, Λεβίδι Αρκαδίας.

13. Βλ. Α. Παπαναστασίου, «Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί» (11), σ. 163.

14. Α. Παπαναστασίου, «Το Αγροτικόν Ζήτημα και πάλιν επί τάπητος», 1922, *Ελεύθερος Τύπος*, και αναδημοσίευσή του στα *Πολιτικά Κείμενα*, τ. Α'.

15. Α. Παπαναστασίου, «Πολιτεία και αγροτικοί συνεταιρισμοί», παραλλαγή 2η, σειρά «Σημειώσεις Σπουδών εις το Εξωτερικόν», φάκ. 130, δέσμη 327, Προσωπικό Αρχείο Α. Παπαναστασίου, Λεβίδι Αρκαδίας.

16. Βλ. Α. Παπαναστασίου, «Πολιτεία και αγροτικοί συνεταιρισμοί», παραλλαγή 2η (15). Παρόμοια προβλήματα έχουν θεθεί και από την ομάδα της *Οικονομικής Επιθεωρήσεως*, το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, σε σχετικά δημοσιεύματα: «Περί νομικής των συνεταιρισμών υπέρξεως» (1) και «Νόμιμα Λαϊκών Εταιρειών» (9).

17. Βλ. και ανάλυση των θέσεων του Ο. Gierge στο βιβλίο του Δ. Καλιτσούνγκη, *Περί συνεταιρισμών και ιδίως εν Ελλάδι* (5).

μία ψήφος, και εναντίον της μη συμμετοχής των άλλων μελών πλην του αρχηγού της αγροτικής οικογένειας.

Η διερεύνηση της γενικότερης πολιτικής στάσης του Α. Παπαναστασίου απέναντι στο ανερχόμενο συνεταιριστικό κίνημα δεν μπορεί να γίνει απλά με περιορισμένες συνεταιριστικές θεωρήσεις. Πρέπει να συνδεθεί με τα διλήμματα και τα αδιέξοδα των γενικότερων πολιτικών και ιδεολογικών του προσανατολισμών.

Η γενικότερη ιδέα της βαθμιαίας εξελικτικής διαδικασίας του κοινωνικού συστήματος, με την οποία εναρμονίζεται σε ορισμένο βαθμό και η αντίστοιχη συνεταιριστική κοσμοθεώρηση του Α. Παπαναστασίου, έστω και διαμορφωμένη σε χαμηλότερο επίπεδο, βρίσκεται σε παραλληλία με τις αναπτύξεις που σημειώνονται στον από αριστερά χώρο του. Προς την κατεύθυνση αυτή δεν είναι τυχαίες οι συμβολές και επεξεργασίες των Α. Σίδερι και Χ. Ευελπίδη.

Η προσχώρηση του ΣΕΚΕ στη Γ' Διεθνή αλλάζει το σκηνικό. Το 1924 θα έχει επέλθει ήδη η διαφοροποίηση. Σε μια εποχή που ο Α. Παπαναστασίου αυτονομείται από το άρμα του βενιζελισμού, οι ιδεολογικές συντεταγμένες στον αριστερό χώρο μετατοπίζονται προς άλλες κατευθύνσεις.

Οι συνεταιρισμοί παίρνουν πια τη μορφή κομματικών ιμάντων στον μαζικό χώρο, ή προτείνονται ως οργανωμένες βάσεις ενός αγροτικού κόμματος. Στην ελληνική πραγματικότητα των πρώην κολίγων και των νεοαφιχθέντων προσφύγων διαμορφώνεται ένας ιδιότυπος κομμουνιστικός αγροτισμός, του οποίου η μελέτη παρουσιάζει τεράστιο ενδιαφέρον για την κατανόηση του σήμερα.

Από την περίοδο αυτή και μετά ο Α. Παπαναστασίου εμμένει στην ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης και υπερασπίζεται τις αρχικές θέσεις του Νόμου 602/1914 από αλλοιώσεις προς συντηρητικές κατευθύνσεις. Συγκρούεται με τον Βενιζέλο για το θέμα της δημιουργίας της Αγροτικής Τράπεζας, η οποία, αν και θεωρείται προσωπικό του επίτευγμα, θα κινηθεί σε κατευθύνσεις πέρα από εκείνες που διέβλεπε ο ίδιος¹⁸. Στα χρόνια που ακολουθούν, καθώς εντείνεται η αυταρχικότητα του αστικού καθεστώτος, ο Α. Παπαναστασίου θα γίνει σφοδρός πολεμικός της.

Συμπερασματικά θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε ότι, αν και η συγκεκριμένη στάση του Α. Παπαναστασίου στο πρόβλημα των συνεταιρισμών¹⁹ δεν βρίσκεται σε πλήρη αντιστοιχία με εκείνη της φιλελεύθερης αστικής τάξης, από ένα σημείο συντηρητικοποιείται και περιορίζεται στη διαφύλαξη κενών από ουσιαστικό περιεχόμενο προηγούμενων κατακτήσεων.

18. Βλ. σχετικά το άρθρο στην εφημερίδα *Η Πρωία*, «Η Αγροτική Τράπεζα και η εκμετάλλευση των γαιών» (12), στο οποίο ο Παπαναστασίου κακίζει την επέμβαση του κράτους στα εσωτερικά της Τράπεζας.

19. Βλ. σχετικά το άρθρο «Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί» (11).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ανωνύμου, «Περί νομικής των συνεταιρισμών υπάρξεως», *Οικονομική Επιθεώρησης*, τχ. 1, 1873, σ. 10 - 19.
2. Γ. Χ. Γραμματόπουλος, *Ο σύγχρονος συνεργατισμός αλλαχού και παρ' ημίν*, Αθήνα 1960.
3. Δ. Δελιβάνης, «Επιστημονικό μνημόσυνο Αλέξανδρου Παπαναστασίου», Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1962.
4. Δ. Καλιτσουνάκης, «Αλέξανδρος Παπαναστασίου», *Ο Συνεταιριστής*, τχ. 39 - 40, Νοέμ. - Δεκ. 1949.
5. Δ. Καλιτσουνάκης, *Περί συνεταιρισμών και ιδίως εν Ελλάδι*, Αθήνα 1924.
6. Α. Κλήμης, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, Αθήνα 1985.
7. Π. Λαμπέρ, *Η διδασκαλία του συνεργατισμού*, ελληνική απόδοση Στρατής Σωμερίτης, Αθήνα 1963.
8. Α. Μυλωνάς, «Η μεγάλη μορφή του Αλεξάνδρου Παπαναστασίου», *Ο Συνεταιριστής*, 1957, σ. 144.
9. Α. Οικονόμος, «Νόμιμα Λαϊκών Επιχειρήσεων», *Οικονομική Επιθεώρησης*, τχ. 139, 1888, σ. 296 - 301.
10. Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα: Μελέτες - Λόγοι - Άρθρα*, τ. Α' και Β', «Μπάκρον», Αθήνα 1957.
11. Α. Παπαναστασίου, «Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί», τ. Α', *Λαϊκό Πανεπιστήμιο της Βραδυνής*, 1932-1933, σ. 155 - 165, και *Βραδυνή*, φύλλα 4ης, 11ης, και 18ης Δεκεμβρίου 1932.
12. Α. Παπαναστασίου, «Η Αγροτική Τράπεζα και η εκμετάλλευσίς των γαιών», εφ. *Πρωία*, 10.11.1930.
13. Α. Παπαναστασίου, «Αγροτικοί πιστωτικοί συνεταιρισμοί», σειρά Β': «Χειρόγραφα - Πολύφυλλα», φάκ. 12 (Μελέται) 6, Προσωπικό Αρχείο Α. Παπαναστασίου, Λεβίδι Αρκαδίας.
14. Α. Παπαναστασίου, «Πολιτεία και αγροτικοί συνεταιρισμοί», παραλλαγή 1η, σειρά ΣΤ', «Σημειώσεις Σπουδών εις το Εξωτερικόν», φάκ. 129, δέσμη 280, Προσωπικό Αρχείο Α. Παπαναστασίου, Λεβίδι Αρκαδίας.
15. Α. Παπαναστασίου, «Πολιτεία και αγροτικοί συνεταιρισμοί», παραλλαγή 2η, σειρά ΣΤ', «Σημειώσεις Σπουδών εις το Εξωτερικόν», φάκ. 130, δέσμη 327, Προσωπικό Αρχείο Α. Παπαναστασίου, Λεβίδι Αρκαδίας.
16. Α. Παπαναστασίου, «Πολιτεία και αγροτικοί συνεταιρισμοί», παραλλαγή 3η, σειρά ΣΤ', «Σημειώσεις Σπουδών εις το Εξωτερικόν», φάκ. 129, δέσμη 275, Προσωπικό Αρχείο Α. Παπαναστασίου, Λεβίδι Αρκαδίας.
17. Κ. Σκολαρίκος, *Το προσωπικόν Αρχείου του Αλέξανδρου Παπαναστασίου*, Αθήνα 1975.
18. Ν. Tatsis - Α. Kalafatis, «The Sociologists' Political Party - The Comtean Science in the Ambitious Mission of Reconstructing Modern Greek Reality», XI World Congress of Sociology, Νέο Δελχί, Ινδία, 18 - 22 Αυγούστου 1986.
19. Θ. Τζωρτζάκης, «Αλέξανδρος Παπαναστασίου», *Ο Συνεταιριστής*, τχ. 11 - 12, Νοέμ. - Δεκ. 1936.
20. Σ. Χασιώτης, «Σχέδιον Οργανισμού Γεωργικής Τραπέζης εν Ελλάδι», *Νέα Γεωπονικά*, τχ. 1,2,3, 1916.
21. Σ. Χασιώτης, «Είναι δυνατή η Γεωργική Τράπεζα εν Ελλάδι», *Λεπίον Γεωργικής Εταιρείας*, Δεκ. 1913, τχ. 12.